

Kőbányai János

Nyírfaligetek földjén

Zsidó kultúra zsidók nélkül

Zöld. zöld, zöld, zöld. A hegyek, a köztük húzódo fodorzó fennsíkok, morajló zenéjű folyócskák partjait kísérő füzesek, tisztító lehetősé, roppant erdők a zöldek legkülönbözőbb színskáláján hullámszínűk. A lombok sűrűjéből korhadat fahidak, erős talapatú, ódon házak, elszállításhoz váró farönkök, égbe nyújtózkodó karcsú váratornyok, és a keresztteken széles járomcsontú, lágy vonású messiásfiúk bukkannak elő az egyre feljebb kapaszkodó országút mentén. Hol mély tónusú, szikrázó báránnyelű ég, hol hirtelen puha, nyirkos falakként élénk szívárgó felhők kárpitja alatt kanyargunk. A felhőkbe gyakran bele-beleszalad az ember, hiszen a belőlük sűrűn szakadó áldás festi, táplálja ezt a sok zöldet. Földfelé a párásan gomolygó szürkék, fekete zöldek alagútján: le a történelem „mélyes mély kútjába”. A ritka forgalmú országút aszfaltja alatt évszázadok keréknyomai lendítenek (beljebb) az emlékezés, a képzelet országútjain régebbi és teljesebb(nek hitt) időkbe: a személyesen is megélt beatkorszak erre csapázó csavargásaiba, vagy lejjebb (beljebb és beljebb) a legendák, nosztalgiák, atavizmusok sűrűn terjengő, indázó erecskéin át abba a kultúrába (teljes világba), amely innen: e hegyvonulatok, népek, folyók, utak találkozásának mágikus háromszögéből színezte meg a világot. Ama kút fenekén a közép-kor aranykora dereng, amikor ezen erdők roppant tüdeje olyan erős és hatalmas, független közép-európai országok vérkeringését serkentette, amelyek *türelme* hazát, gyökeret, végig nem álmodott álmodat adott a mára e tájon még foltokban sem ma-

*„Zöld erdőben, sík mezőben sétál egy madár
Kék a lába, zöld a szárnya, jaj be könnyen jár
Híva engem utitársul, el is megyek már...”*

(A Kállói rebbe nótája)

radt, sokféle kultúra egymásba hatásából kifejlődő organizmusnak. A zöldek egyre fakóbbá vértelenednek, már-már sárgába, aszály pörzsölte szalmaszínbe hajlanak: megérkeztünk a sok tornyú Krakkkóba.

Utazásunk célja a *Krakkkói Zsidó Kultúra Fesztiválja*, amelyet idén ötödszörre rendeztek meg.

A kétéves időközökben jelentkező fesztivált még a régi, a nagy kelet-európai fordulat előtt alapította két fiatalember: *Krzysztof Gierat* és *Janusz Makuch*. Mindketten moziigazgatók, illetve népművelők voltak. Egy, a tízes, húszas évekből való jiddis filmsorozat sikerén felbuzdulva fogtak vállalkozásukba – Kiválasztott nép címen rendezték 1986-ban a Mikro Művész Klubban, s azóta a saját és a gyarapodó közönség tudás-szomja szélesítette, gazdagította egyre sokrétűbbé a felkutatott és idézett Atlantisz-világot. A kommunista rendszer utolsó éveiben az ellenállás kifejezésének számított, hogy a zsidó népcsoport emlékeivel, művészeti produkcióival foglalkoztak, amelynek maradványát az 1968-as „száraz terror” söpörte ki a lengyel történelemből. Az 1988-ban tartott első fesztiválon *Zsidók és lengyelek: kultúrák találkoása* címmel rendeztek szimpóziumot, amelyen részt vett a krakkói értelmiség színe-java és az izraeli érdekeket képviselő iroda vezetője is. (Nálunk is hasonlóképpen hívták a gyorsan feledésbe merült „cselédlepcsős”, követség-helyettesítő intézményt.) Minden eddiginél teljesebb szemlét mutattak be a háború előtti jiddis filmművészet alkotásaiból és a zsidó témákat feldolgozó lengyel filmekből. Az 1990-es máso-

dik fesztivál már a Szolidaritás győzelmének eu-
fóriájában zajlott, kölcsönösen kedvező légkört te-
remtve az „olvadás” megindulásához. A film mel-
lé a zene is társult: Hollandiából, Izraelből, Fran-
cia-, Svéd- és Németországból érkeztek együtte-
sek, s az első fecske az USA-ból, a Klezmer
Conservatory Band, hogy a Jiddis Zene Fesztiv-
válja keretében elhúzzák-táncolják a muzsikát,
amelynek a lengyel földön és a lengyel népzene-
ben voltak a gyökerei. Hasonlóképp innen in-
dult a zsidó állam meghatározó magva is – az
ideológiai és a ma is kormányzó politikai elit egy-
aránt –, amely ezúttal először egy Lengyelország-
Izrael szimpózium keretében cserélt eszmét. Ezen
az eseményen tartották: *Andrzej Wajda Janusz
Korczak, Agnieszka Holland Európa, Európa és Robert
Young A Szellem győzelme* című filmjeinek ősbem-
mutatóját. Felfedezték az addig egykedvűen málló-
pusztultató zsidó negyedek Kazimierzét is,
amelynek középkori eredetű díszletei között színhá-
zivé szélesedett eseményt szárnyára kapta a vilá-
ghír: *A Jerusalemi Posttól a Liberationig*, a *The New
York Timestől a Die Zeitig* beszámoltak róla. Az
1992-ben tartott harmadik fesztivál az *Európai
Kulturális Hónap* részeként jelent meg, s tematik-
ája már „beállt” a zsidó évszámok többnyire szor-
morú aktualitásainak sodrába: abban az évben a
„Gérus”, azaz a spanyol kiüldözés ötszázadik, a
holocaustot elindító Wannsee Konferencia ötve-
nedik évfordulója határozta meg a kiállításokkal
is gazdagodó programsorozatot. Sőt: két hazai
évszám is szerepet kapott: a reneszánszát élő *Bruno
Schulz* író-képzőművész születésének századik
és halálának ötvenedik évfordulója, valamint
Mordeháj Gebirtig ács, költő, zenész a klezmer ze-
ne egyik klasszikusa is ebben a halált hozó 1942-
es évben halt meg ötven éve a deportáló vonaton.

Mára a két alapító teljesen azonosult a szere-
pével: zsidós szakállat és fekete kalapot hordanak,
szívesen köszönnek sálommal, és kerekednek
körtáncba a színpadokon általuk bekonferált ze-
nekarokkal. A Graffiti Moziban felállított zsidó
művészek plakátjaival kitapétázott irodában, egy-
re-másra érkező, szerződést pontosító, elszálláso-
lásra váró külföldi művészek között sietve jegy-
zem fel a rendkívül gazdag, világsztárokat felvo-
nultató rendezvény gazdasági adatait, hiszen már
ezen a földrajzi és művészeti területen is ez az el-

ső kérdés: miből? Ez azonban megvilágító kér-
dés is, hiszen a javarészt tengerentúli résztvevő-
ket s a legprofesszionálisabb technikákat felvo-
nultató fesztivál pénzforrásai azt is megmutat-
ják: milyen érdekek, igények, komplexusok vagy
nosztalgiaik élesztik újjá itt és most a zsidó kul-
túrát.

Zsidó kultúrát: zsidók nélkül.

Százötvenezer dollárt kell kifizetni készpénzben
– mondja Janusz Makuch –, másik százezer dol-
lárt pedig bartelben kapunk hirdetésekért és más
szolgáltatásokért. A város a költségek húsz szá-
zalékát adja, ezenkívül sok apró, de nélkülözhet-
etlen segítséget. Támogat bennünket magán-
bank, a lengyel piacra betörni vágyó kóser pálinka-
és sörgyár, több ipari cég. A turisztikai hiva-
tal ingyen hotelszobákkal, a MALÉV néhány iz-
raeli művész utaztatásával áll rendelkezésünkre,
a Roman Vishniac kiállítást a Pro Helvetia Ala-
pítvány szervezte (amely a Budapesti Zsidó Mú-
zeumba is elutaztatja a tárlatot.) Az USA, Izra-
el és Ausztria konzulátusai a kapcsolataikkal se-
gítenek. Az állam nem áll mögöttünk: a fesztivál
megrendezésére létrehozott alapítvány szervez
mindent, tehát a siker csak rajtunk és a hitelün-
kön, s persze az évről évre megragadhatóan nö-
vekvő érdeklődésen múlik. Ma már elmondha-
tó, hogy egy új s nemzetközi hírnévnek örvendő
tradíciót teremtettünk. Gondolkozunk egy na-
gyobb ívű kooperáción is: körbevinni a fesztivált
Prágába és Budapestre. Tény, hogy mind ez idá-
ig nemigen szerepelt nálunk közép-európai pro-
dukció. Ezen változtatnunk kell. Mostantól kezd-
ve sűrűbben, tehát minden évben megrendezzük
a fesztivált.

Az egyik programszervezőtől, *Kamila Syp-
niewskától*, akinél az akkreditációt intézem, s aki-
vel napjában többször is találkozom a művésze-
ti eseményeken vagy Kazimierz valamelyik zsi-
dó bárjában, a kulturális hét közepe táján nagy
lélegzetet véve, de a feszegető kérdés feltevést
követő megkönnyebbüléssel kérdezem:

– *Mondd, ennek a lenyűgözően jól szervezett és gaz-
dag fesztiválnak megvalósításában közreműködik-e va-
laki, akinek a származásánál fogva is köze van a zsi-
dósághoz?*

– Nem. Nincs közöttünk zsidó. Ez egy – meg-
határozott témájú -fesztivál a sok közül. Tizen-
tizenötön foglalkozunk a szervezéssel. Én újság-

író vagyok, mellette az egyetemen szociológiát tanulok. A záró buli után most is egy hónapot pihenünk, aztán már az 1996-os fesztivált kezdjük előkészíteni.

A koncertek, kiállítások, színházi előadások szerteszét a városban, a különböző előadótermekben és galériákban zajlanak, a fesztivál központja mégis *Kazimierz*, az egykori zsidó városrész. Itt délelőttönként sétálhatunk, beülhetünk a kávézóba – az eleven élet, élő ember helyett kereshetjük a hangulatot, amely e fesztiválnak témájául szolgál. A Wawel dombja árnyékában és a Visztula kanyarjában meghúzódó városrész Nagy Kázmér lengyel királytól nyerte a nevét. Ő nyújtott menedéket a Nyugat-Európában dühöngő pogromhullám elől az Európa keleti felébe menekülő zsidóságnak 1335-ben. Utódai évszázadokon át folytatták a mindkét népnek kölcsönösen előnyös türelmi politikát. A zsidók a vásártér mellett világszép zsinagógákat, módos polgárházakat építettek, s részt vettek a Krakót a gazdasági-kulturális világkeringésbe bekapcsoló kereskedelem kiépítésében. Ott, ahol a zsidók jó módra vergődtek, előbb-utóbb tudományos központot hoznak létre. Így történt ez Krakóban is a XV–XVI. században, amikor nagy hírű jesivák és bölcs vezetőik vonzották ide a tanulókat Szerre Európából. A sok híres rabbi közül *Mózes Isserles* (1525-1572) a legnevezetesebb, aki majd évezredes előkészítő munkásságot lezárva állította össze azt a törvénykódexet, mely a mai napig szabályozza az európai (askenáz) zsidóság életrendjét. Itt, a negyed központjában nyugszik, egy bérházakkal körülvett kis temetőben, a nevéből képzett mozaikszóról elnevezett REMU zsinagóga mellett, s a sírja csodatévő hírével ma is vonzza a zarándokokat. A svéd háború, majd a Lengyelországot többször is felosztó hadjáratok, elkeseredett függetlenségi forradalmak akár csak a gazdaországét, a zsidóság gazdagságát, fényét és vonzását is megszüntették. Ugyanazon történelmi folyamatoknak, a nagyhatalmak közötti szakadék-létnek lettek áldozatai, melyek miatt a nép a könnyebb ellenállást kereső tehetetlenségi nyomoték ismert, szinte fizikai törvényei szerint fordult ellenük a gyorsan lábra kapó s csak lassan (sem igen) megszüntethető antiszemitizmus átkaiban. Ezt a nyomorult, a nagyság után vegetáló létet mutatja be a fesztivál legmeggrázóbb

képzőművészeti eseménye: az Izsák zsinagógában otthonra lelő Roman Vishniac-fotókiállítás. Ez a nagy művész – bizonyára, valamely sugallattól vezérelve – megörökítette a kelet-európai zsidóságot, mielőtt az Titanicként végképp a történelem jeges árja alá süllyedt volna. A tárlat háromdimenzióssá tágítja az élményt. A szépen restaurált, barokk zsinagóga a korával lépést tartó nagyságot idézi; a húszas, harmincas években exponált, rendkívüli érzékenységgel és társadalmi mélységeleséggel láttató képek – Kazimierz pusztuló díszletében – a több évszázados lecsúszás terheltégét rögzítik, s kint az utcán, ugyanezek a házak, falak, amelyek között már nem élnek régi lakóik, a zsidók ezeréves lengyelországi történelmének folytathatatlanságba dermedt vég(zet)ével szembesítenek. 1942-ben az új hódítók – „*az ősi német városból*” – gettóba zárták, rabszolgamunkára kényszerítették, majd megsemmisítő táborokba hajtották Nagy Kázmér befogadottjait. (Ekkor *betvenezer* zsidó élt itt, a krakkói lakosság 25 százaléka.) Plaszówban, a külvárosi téglagyárban felállított alkalmi szállásukra vezető úton – ezen kísérték őket a városközpont üzemeibe dolgozni – Juda büszke oroszánjain, a kohanita áldásra boruló tenyereken és a jó cselekedetek, nevek, évszámok, a Messiás eljöveteleg tartó halhatatlanság igényével bevéselt feljegyzések héber betűin kellett nap mint nap tapodniuk: mert megaláztatásuk útját őseik sírköveiből építették meg velük, hogy nemzedékük sorsában ők is osztozzanak. Ez az út ma is létezik, nem messze a tábor helyén felállított emlékműtől, egy építőanyag-üzem hátsó traktusában. Nem úgy, a kamera számára kiglancolva, mint a *Schindler listája* című filmben, amely ezt az „*Arbeit macht frei*” – kapunál tágabb szimbolikájú helyet a forgatás számára felfedezte (a fikciós képzelet ilyen, a gonoszságban művészi képalkotásra képtelen) -, hanem még hosszú ideig eredeti funkciójában használva, magára hagyottan, a lábaktól, járművektől még teljesen simára nem koptatott felületét éppencsak ki-kitakarva a vastagon rátelepedett szürke porból. Újabban egy *Schindler Tour* nevű csoportos városnézés keretében lehet kijutni ide, a világhírű produkció ugyanis felledítette az érdeklődést krakkói zsidó negyed és történelme iránt, s többen üzleti fantáziát látnak a nosztalgizáló borzongásban. Akár magában az

újra divatba jövő Kazimierz városrészben, amelyet – miután nem jött vissza senki eredeti lakói közül – lumpen elemek pusztítottak le, az enyészet munkáját siettetve. Most azonban gomba módra nyílnak benne a zsidó kávézók, vendéglők, hotelok, galériák, ajándék- és könyvesboltok. A nevek, a feliratok tipográfiája: héber. Berendezéseik – ónémet stílusú bútorok, zsidó témájú festmények, kegytárgyak, étkészletek – az egykor volt kelet-európai zsidó kis- és középpolgári rétegek életmódját idézik. A rengeteg tárgy, amely nem vett részt a „nagy utazáson”, most gazdáiktól függetlenül szolgálja a meghökkenető, zsidók nélküli zsidó reinkarnációt. A vendéglők *carte de jourján* – módszeres következetességgel ettem végig – hamisítatlan, néprajzi tudományossággal fölídézett étkek (például: cibereleves, lengyelesen édes, mazsolával, dióval töltött kocsonyázott hal, töltött libanyak, chulent: azaz sólet... és hosszan sorolhatnám), amelyekről mind ez idáig csak Salom Asch vagy I. B. Singer regénylapjain lehetett olvasni. Sokféle kóser sör, bor, pálinka, sőt pezsgő között válogathattam. A hangulatot diszkrétén aláfestő hangszórókból klezmer-klarinet csipog, de esténként helyi erők: cigánybandák vagy a szomszédos Ukrajnából át-ránduló zenekarok játszanak. Repertoárjukon sokat nem kell igazítani; hiszen a kelet-európai kávéházi és lakodalmas muzsika nyelvét, a környék népzenejére alapozva, a zsidók rakták le. A könyvesboltokban s vendéglátó intézményekben bő zsidó témájú könyv-, hanghordozó-, képeslap-, ajándéktárgy-kínálat várja az érdeklődőt. Legtöbbjük hazai termék, de akad köztük izraeli, amerikai is. Tudományos, néprajzi könyvek a lengyel zsidóság történelméről. Szépen kiállított albumok a megmaradt emlékekről, az egykori gettóéletet ábrázoló archív felvételekről vagy a szomszédos Auschwitzról. Néhány összefoglaló jellegű, szépirodalmi munka. Lengyelül, angolul, egykét nyugat-európai nyelven, de héberül és jiddisül is. Az Izraelt bemutató útikönyvek vagy képesalbumok fele annyiba kerülnek, mint Jeruzsálemben. A régi Kazimierzt és lakóit ábrázoló képeslapokból muszáj vásárolni: óbarnára antikolt színeikkel oly tetszetősek, sőt olcsók is. A Krakó környéki parasztok fafaragó stílusában készült haszid figurák ugyancsak kelendők. (A Rynek és a Barbakan turistacsalogató boltocs-

kái is kínálgatják ezeket a figurákat, fadomborműveket, festményeket.) Az árakat az új konvertibilis zlotyiban, dollárban és márkában is kiírják.

A Roman Vishniac által is megörökített, a piacba futó egyik utcácskában feltámadásra váró házak egyike már életre kelt. Kívülről rendezettségével tűnik ki a többi közül, belül pedig ultramodern üveg- és acélelemek, átriumos fényátteresztők tágítják ki a teret. Az eredeti épületet egy *Bné Emuna* (Hit Háza) nevű imaközösség emelte 1886-ban, egy XVII. század végéig működött öntöde helyén, amely az aranyműves céh tulajdonában állt. A kor neves építész, Jacek Matusiński tervei szerint orientális stílusban épült, csaknem teljesen tönkrement imaház helyreállításához 1988-ban kezdtek hozzá. A tényleges munkálatok 1990-ben indultak el, s az épületet 1993 november végén adták át rendeltetésének. Portálja a kopott utcácskából kivirítva arany betűkkel hirdet-hív: *Zsidó Kulturális Központ*.

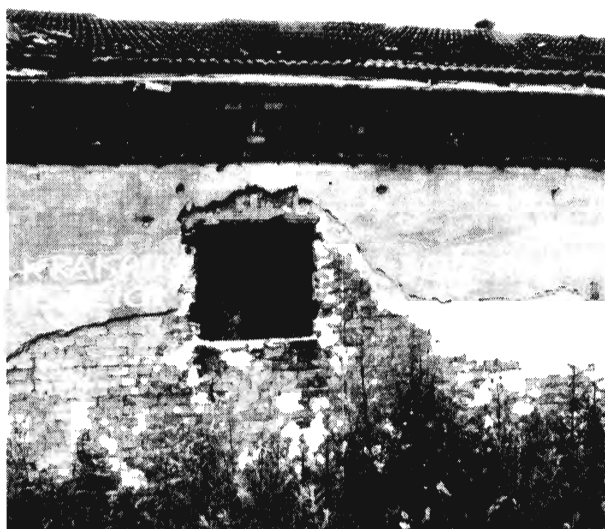
A három szinten eligazító pult, koncert- és előadóterem, könyvtár, három kiállítóhelység és csinos kávézó várja a betérőt. Az ízlésesen kiállított havi programfüzetben majd' minden napra esik rendezvény: vitaklub, tudományos előadás, íróolvasó találkozó, filmvetítés, vernisszázs. Egy festmény- és grafikai tárlatot, egy fotókiállítást, valamint a kazimierzi városrész rehabilitációját bemutató építészeti dokumentációt láthattam a professzionálisan előkészített falakon.

Andrzej Roslaniec, az intézmény igazgatója elmondta, hogy az átalakítási munkálatok *kétfélmilliárd dollárba* kerültek, s a pénzt az USA Kongresszusától kapták. A Központ szervezetileg a Jagelló Egyetemen alakult *Judaica Foundation*hoz tartozik. Az finanszírozza fenntartását, és onnan kapják a szellemi irányítást is. Mint a város többi hasonló művelődési intézménye, úgy dolgoznak ők is: a kultúra valamennyi műfaját igyekeznek átfogni a zsidó tematika keretein belül, illetve szélességében. Céljuk, hogy a főképp az auschwitz-i zarándokút alkalmával Krakkón keresztül haladóknak megmutassák azt a gazdagságot, toleranciát, ami a tragédiát megelőzte. A nemléte természeté: a hiányra döbbenés. A zsidók teljes hiánya rádöbbentette magát a lengyel társadalmat is, milyen mélyen lengyel történelem a zsidó történelem. Ezt fel kell dolgozni. Erre szolgálnak a vitaklubok, előadássorozatok, melyekre a világ

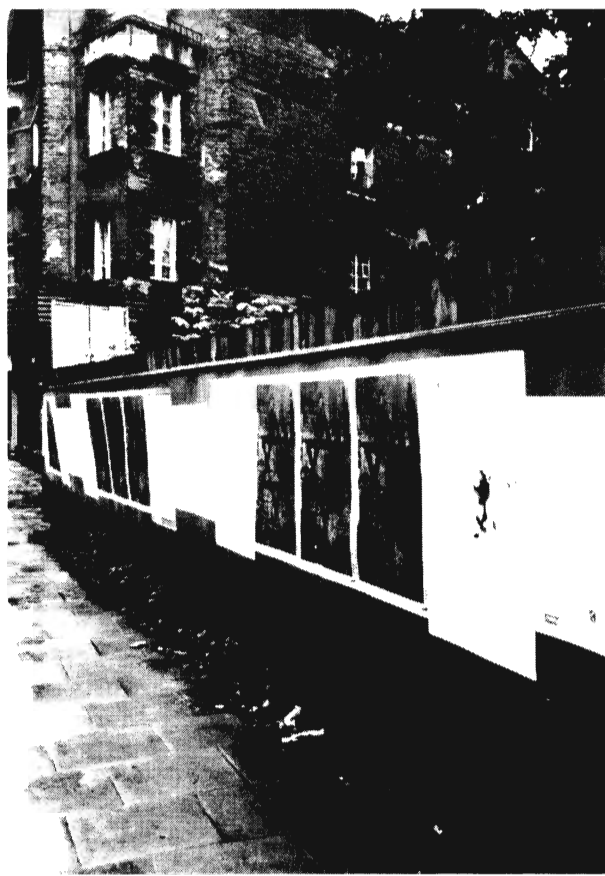
Színházi performance a Kazimierzben

Krzysztof Gierat és Janusz Makuch

Német „turisták” feliratai a plasszówi barakkok falán (Schindler Tour)

A fesztivál plakátjai a Kazimierzben

minden pontjáról kezdenek szállingózni zsidó művészek, tudósok. Partnerek, akik felveszik a párbeszéd fonálát. Akik módot adnak a megismerésre, a föloldódásra. A közönség a krakkói értelmiségből kerül ki. Sok a zsidó múlt, illetve Izrael iránt érdeklődő egyetemi hallgató. A kevés zsidó, aki most Krakóban újra ősei hitében keresi, azonosítja magát, inkább a Lauder Foundation szervezte klubba jár, de szívesen látják őket itt is.

Itt, a Központ kávézójában (ahol a legjobb az eszpresszókávé egész Krakóban) ismerkedtem meg, a Judaica Foundation alelnökével, *Joachim Ruwekkel*. Neki magának nem volt soha köze a zsidósághoz. Az egyetemen, ahol korábban is kulturális menedzserként dolgozott, látta kiírva a pályázatot, amit több jelentkező közül nyert meg. Elmondta, hogy amit itt látok, csak fele az álmaiknak. A szomszédos épülettel szeretnék kibővíteni a komplexumot. Itt kóser éttermet, szállodát akarnak berendezni a vendégeik ellátására. Ugyanitt működne az a közgazdasági és urbanisztikai központ is, ami az egész városrész rehabilitációját hangolja össze. Az intézet látja el a Kazimierzben működő 6-os számú Középiszkola egyik osztályát tanárokkal, akik a városrész történelmét oktatják, valamint második idegen nyelvként hébert tanítanak. E fiatalokból verbuválódik a fesztivál aktivistáinak egy része, valamint a klezmer utcabálok táncosai is. Ő maga történész docens, József A. Gierowski professzor, a Foundation elnöke mellett dolgozik a *Jagello Egyetem Judaiztikai Intézetében*.

A térré szélesülő Szeroka utcát az egyik oldalon a pompás, gótikus Régi Zsinagóga zárja le, a másikon egy kis parkocska közepén elhelyezett mártíremlékmű. Napközben lüktet a nyüzsgés: turistabuszok ontják a látogatókat, vagy magányos felfedezők követik bédekkerük nyomvonalát, vendéglők, kávézók teraszain csörömpöl a kanál, serceg az élményeket rögzítő toll, sietős tempóban újjávarázsolódó épületek állványzatáról szól a kopácsolás, áruval megrakott teherautók parkolnak zajosan, s bábeli-sokféle nyelv kapaszkodik egymásba, vagy száll el egymás mellett az esőtől síkos macskakövek felett. Estére, mint egy korai Krúdy-regényben, ódon szövetű homály borítja be a negyed. A látszólag egykedvűen álldogáló falak, gyommal felvert romtelkek elengedik a

bennük rekedt szellemeket, a látvány képsorát, amelyet itt néhány évszázada magukba szívta rögzítettek, s a néptelen, egymásba dőlő utcákon szabadon hussannak, peregnak. Az Ariel étterem-kávéház-hotel előtt elegáns autók, Mercedes-taxik fékeznek, diszkrétén sápadt gyertyafény szívárogo ki az utcára. Ezt a helyet ilyenkor a felsőbb osztályok s a Krakót félig-meddig fővárosi státusszal megtisztelő, szaporodó konzulátusok diplomatái látogatják. A beszéd és a dal németre vált, s az egykori középhatalom cementjének, a zsidóknak, emléket állító vendéglőből az Osztrák-Magyar Monarchia jelenléte dereng fel.

A képzelet nem is olyan merengő, ha az osztárak és a német konzulátus szerepét nézzük. Gazdasági, karitatív- és kultúrtevékenységük meghatározó a városban, amely a maga szerves fejlődésében Közép-Európa szíve volt, s most az új európai rendben szerepe visszaszerzését tűzte ki célul. (Ottlétemkor részt vettem az osztrák konzul búcsúestjén a krakkói Zeneakadémia nagyszínházban – az Arielben kaptam a meghívást. Az új állomáshelyére induló diplomatát egy szimfonikus zenekar Haydn Búcsúszimfóniájával, s maga Bartoszewski külügyminiszter meleg hangú beszéddel, kitüntetéssel búcsúztatta ezerfős hallgatóság előtt.) Ha szerényebb lehetőséggel is, hasonló történelmi felismerésből kezdeményezte és harcolta ki *Kovács István* költő és polonista, s most diplomata, a Krakói Magyar Konzulátus létesítését. A konzulátus számára itt, Kazimierzben – még igen olcsón – vásárolt egy régi zsidó polgárházat, az Itchak zsinagóga tőszomszédságában. Az épületet azért lehetett protekciós áron megkapni a városi tanácstól, mert rendelet született, hogy a felélesztésre kijelölt negyedbe csak diplomáciai, tudományos és kulturális intézmények költözhetnek. Már több európai integrációs szervezet működik itt, s ide készül az Institut Française is. A magyar konzulátust kívülről rendbehozták, s megkezdődtek a belső munkálatok is: a barokk stílusú házban irodákat, kisebb koncerteknek, felolvasó esteknek, tárlatoknak helyet adó fogadószobát, konzuli lakást alakítanának ki. A munka most félbeszakadt, mert az új kormányzat szerint nincs szükség krakkói konzulátusra, és a külügyi szolgálat a takarékosági hullám jegyében el akarja adni az épületet is. Kovács többéves munkáját látja romba dőlni – dip-

lomáciai szolgálata amúgy is lejár -: a sok évszázados s még a Kádár-rendszerben is működő, majd csak a Szükségállapot alatt s a rákövetkező Európa-mézesmadzagért zajló flúgosfutamban szétzilálódott gazdasági-kulturális kapcsolatokat szerette volna helyreállítani Dél-Lengyelország és Magyarország között. (Apró példa: Krakóban, ahol a középkor óta magyar bort isznak, ma csak a kissé távolabbról szállított spanyol bort lehet kapni.) Az oktatáshoz visszatérő konzul abban bízik, hogy egy kedvezőbb helyzetmegítélésig lesz még idő, mert a szigorú működtetési feltételek miatt nehéz lesz eladni a befektetésnek sem utolsó ingatlant.

Egy másik tervét sem sikerült megvalósítania. Az *Auschwitzi Magyar Múzeum* állandó kiállításának átértékelését-alakítását. Együtt látogatjuk meg az emlékhelymúzeumot. Az Arbeit macht frei-kapu mögött a feketére komorult épületszort, ahol a különböző múzeumokat berendezték, nem a roppant halálgyárak színtere volt, hanem a pokol előtornácaként a tábor adminisztrációjának, intézményeinek s kiemelt foglyainak rendezték be. Eredetileg lengyel kaszárnya működött itt, s 1942-ig lengyel foglyokat őriztek benne. (Maguk a megsemmisítő táborok néhány kilométerrel arrébb találhatóak – itt is szeretne konzulunk táblát felállíttatni magyarul, a lengyel, angol, jiddis és héber feliratok mellett, hiszen itt végezte be életét a magyar zsidóság nagyobb része.) Az egykori kaszárnyablokkokban kaptak helyet az egyes európai nemzetek múzeumai: külön-külön, saját zsidóságuk történetét mutatják be, amelyek itt, e helyen találkoztak ismét össze, a földrészt beerező vasúthálózat segítségével egy sorsban-végben. Az épület három szintjéből csak a középsőt veszi igénybe a magyar kiállítás. A bejárati falon elhelyezett fatartókon, amint a babérlevelekre tapadó szalagokról leolvasható, éppen *Ócsa, Alsónémedi* és *Mezőszeredi* zarándokcsoportjainak friss koszorúi hajtanak fejet az áldozatok előtt, s rajtuk kívül még egy zsidó család választotta szülei sírjaul e helyet. A falakon fotók, kísérszövegek. Bizony alaposan rászorgálnának a felfrissítésre. Eljött az ideje, hogy ezt a nemzeti emlékhelyet átalakítsák. Átgondolják. Nemcsak a fáradó installáció, az újabb, árnyaltabb kutatások eredményeinek hiánya, hanem a jelenlegi tárlat szemlélete miatt is. Az 1973-ban

felállított emlékkiállítás az Auschwitzba torkoló tragédiát a munkásmozgalom harca szemszögéből látja, akárcsak a második világháborút s benne a megváltó Szovjetunió szerepét. *Az élmény ma nem ad katarzist.* A magyar holocaust ötvenedik évfordulójára rendezett, Rajk László tervezte vármúzeumi kiállítás itt méltó állandó helyére kerülhetne.

A 95-ös fesztivál eseményei persze nemcsak Kazimierzben zajlanak, hanem belakják az egész várost. A hirdetőtáblák vagy az utcák közt kifestett transzparenszek Krakó történelmi és turista központjában, a Ryneken is emancipálják a zsidó kultúrát. A főter egyik sarkán egész napon át peregnak a filmek, a másik sarkán pedig egy galériában Artur Markowicz (1872-1934), a mi Szinyei Mersénk impresszionista stílusában alkotó, s korának zsidó életét szociografikus mélységben is megörökítő festőművész munkáit összegyűjtő tárlat nyílt. A táncszínházak, balettek, klezmer koncertek a világhírű Słowacki, Stary, Groteszk, Kameralny színházakban zajlanak, vagy éppen a Krakói Filharmonikusok Termében. Állandóbb jelenléte mutatnak a fesztiválprogram mellé ajánlott produkciók: így a Słowacki Színházban már '93 óta futó *Hegedűs a háztetőn*, a Miniatur Színházban a Bruno Schulz prózájából adaptált színmű, vagy pedig a Stary Színházban a Roman Brandstaetter és Wisława Szymborska költői vázlatából összegyűrt darab a *Menyegző* zsidója, amely a szintén a színház állandó repertoárján lévő lengyel klasszikus dráma Stanisław Wyspiański *Menyegzőjében* szereplő története. (Azonos színészek is játsszák a zsidó szerepeket.)

A leghangsúlyosabb műfaj a zené. Ez az „érzéki-erotikus” közeg, amely a legközvetlenebbül hat a szívre: bont le válaszfalakat, nyit egymás világába. A javarészt az Egyesült Államokból érkezett szereplők egy részét ismeri és szereti a budapesti közönség is. Mind a mézhangú kántort, *Joseph Malovanyt*, aki a mi Dohány utcai zsinagógánk stílusában épült, de jóval szegényesebb, Temple zsinagógában adott koncertet a Krakói Szimfoniattával, mind a Brave Old World és a Klezematics klezmer együtteseket. Itt azonban ez a zene nem csupán egy koncert erejéig nyújt találkozást, szembesülést. A zsidó népzene teljes spektrumát átfogta a maga történetiségében. A ze-

nészek a fesztivállal éltek egész hét alatt – tánc-
házakkal, jam sessionokkal, éjszakai kocsmai
örömmel, sabbatozással – ebben az egyszerre
valóságos és egyszerre földtől elrugaszkodott
közösségben, kivételességben. Az izgalmas fe-
szültséget az teremtette, hogy a javarészt az Új
Világból érkezők beszélnek-élik, hordozzák és ad-
ják tovább azt, ami *itt* tenyészett, *itt* volt anya-
nyelv. A sokféle kelet-európai paraszt- és kávé-
házi zenéből homogenizálódott és sajátos jiddis
hanglejtéssel egyéniesített, új minőséggé szer-
vesített „megszüntette megőrző”, összegző nyel-
vet, amelyből egyaránt felidéződik ama roppant,
nagy hatalmakat elválasztó, de a mélyvilága haj-
szálcsöves rendszere révén egybe is mosó, száz-
színű zöld rengeteg. Hucul hegyi parasztkok és
csempészek, vad topanású, kurjongatású láb-
dobogása, nemesurak multságának királyi ud-
varokból leszivárgott tánczenéi, a pravoszláv li-
turgia buzgó fohászaira rímelő lassú rívású, ér-
zelmű szláv kántálás, a birkáit őrző juhász me-
ditatív tilinkójátéka, a nekibúsult, szilaj cigány
bánat, a helybéli garnizon tisztjeit szórakoztató
orfeumi kuplák, a Monarchia katonamarsai,
avagy az Örökkévalót egyenlő partnerként meg-
szólító, vele párbeszédbe elegyedő zsoltárok he-
vülete, amelyek a zsinagógák szent homályában
is igen gyakran a környezet profán hangzó vilá-
gából merítik a komor héber szövegek sorjádzását
megolajozó dallamokat. Ezt a sokféle helyzetet,
élményt, ízt, érzést, karaktert és tájat nemcsak az
eső, a mindig zöld erdő és vodka párája pácolta
egységes hangzásvilággá, hanem a zsidók társa-
dalomban betöltött közvetítő szerepe is. A dolgok
és eszmék cseréje, amelyből következik az állan-
dó mozgás, a szakadatlan útonlevés. És a muzsi-
kusság marginális vándorléthez alkalmazkodó
szakmája. Ugyanis egész Közép-Európában a
zsidók húzták a legkülönbözőbb népek és nép-
rétegek valamennyi ünnepi alkalmán. Csak ké-
sőbb, amikor polgárosodtak, csak akkor vették
át tőlük a mesterséget a cigányok – akik aztán a
zsidók ünnepein is eljátszották a megrendelő nő-
táját. (Ennek köszönhetően lelhető fel egy-két
máramarosi, moldvai öreg cigánymuzsikusi révén
a szintén mostanában felfedezett, s egykor virág-
zott és szolgált magyar zenébe ojtott zsidó nép-
zene is.) Lengyelországban, s különösen Galí-
ciában a polgárosodás soha nem ment végbe: a

zsidóság jelentős része a gázkamrákig vezető rám-
pákig megmaradt a gettó létben, s vele a nyelv, a
kultúra intakt egészéhez hasonlóan a muzsikus-
lét és funkció is. (Az archaikusnak megmaradt tel-
jességet „műveltebb” [asszimiláltabb] vidékeken
[nálunk] „póliwinak” csúfolják, a helyre utalás
szempontjából mindenképpen pontosan.)

Kétszeresen „második”: a *holocaust és a rock and
roll* utáni nemzedék merítette föl az emlékezet
kútjából a zsidó népzene anyagát az USA-ban.
Kelet-európai emigránsoktól és menekültektől,
régikortól, hang- és filmfelvételekből rein-
karnálták a hagyományt, hogy folytathassák, és
saját korukhoz igazítsák. Apáik nemzedékének
az anyanyelve még élő közeg számukra, akár a hoz-
zájuk fűződő történetek, amelyek valamilyen
Szovjet birodalomhoz tartozó ország legendák
kódéból ki-ki bukkanó kisvárosa, faluja körül
szálldosnak. A szüleik által elfeledni vágyott,
pusztulást idéző világ az ő képzeletükben alakul
vissza, ha szorongásos, ellentmondásos burokkal
is körülvetten, de mégis: *édenné*. Az eredet édené-
vé (ez az értelme a bibliai helyhatározónak is,
amelyet Édennek hívnak) ahogy az anyaölbe is
örökké visszavágyunk, bármilyen alakul a vi-
szonyunk, magával az anyával. És a gyógyulás
édenévé is, mert az ő nemzedékük feladata-sor-
sa, hogy „békévé oldja” a kiszakadás ütötte sebe-
ket, ugyanis ez a csonkolás – a tény csak mostan-
ság, legalább egy-két generációval később körvo-
nalazódik – nemcsak a kiszakított lelkében tá-
tong, fekélyesedik elvarratlan, hanem azon a tes-
ten is, amelyből kiszakították.

Mint annyiszor az első babiloni száműzetés
óta; most is bekövetkezett a zsidó kultúra vándor-
lásának csodája: az életlehetőségétől, sőt; az
életétől, vagyonától, nyelvtől, kulturális közegé-
től megfosztott nép akár kontinensnyi távolság-
ban építi újra művelődési központjait, hogy majd
oda is visszasugározzák éltető értékeiket, ame-
lyekből azok eredendően származnak. A fesztivál
programja – s ezért mutatott jóval túl egy ze-
nei műfaj jól szerkesztett bemutatásán – a vissza-
termékenyítés folyamatát is megragadja. A
klezmer zene akár az amerikai feketék bluesa, a
jamaikai reggiee, latin-amerikai salsa, a perui in-
dián zene, vagy szűkebb körben a magyar és az
ír pentatónia, az arab-földközi-tengeri pengetős
muzsika, vagy az afrikai dobzene *meghatározó*

Zsidó Woodstock

A Brave Old World táncháza

trenddé kezd válni a világzene palettáján. Mind egyre növekvő népszerűségi mutatóit, mind pedig a klezmer zene belső fejlődését, variálhatóságát, gazdag zenei nyelvvé válását illetően. A jelenség történetiséget hordoz magában történelmi pillanatban. A klezmer hallgatóságának, sőt művelőinek köre is kikertült a hagyományos szülő közegéből. Tömegeket vonz szerte az USA-ban és Nyugat-Európában, különösen német nyelvterületen népszerű. A zene immanens értékein és a német hallgató számára a jiddis nyelv archaikus, távoli-közeli egzotikumán túl minden biztonnal meghúzódik benne az ösztönös generációs lázadás és ártatlan felelősséget kompenzáló, tüntető vonzódás is. A lenézett, megrúgdosott, szakállától gúnykacaj kíséretében megfosztott, s végül a koncentrációs táborokban legyilkolt zsidó öröme és bánata két-három generációval később a „művelt világ” univerzális értékeibe illeszkedve nyer polgárjogot. A kérdés mindörökké megválaszolatlan: e szellemi térhódításhoz el kellett-e veszteni magát a teret? A fizikai életében nyomorult zsidónak és kultúrájának ki kellett-e pusztulnia gyökerestül Európából? A történetiség egy másik dimenzióját a műfaj belső strukturálódása, fejlődése mutatja. Akár az összes „azonosságzene”, amikor kilép hagyományos közegeiből, fölszívja magát a világ zenéjének fő vonulataival: új hangszerekkel, hangzásokkal, hangszereléssel, stílusokkal s nemritkán melódiákkal. Különösen fogékony erre a klezmer, hiszen már fogantatásában is az összegzés: *a környezetével való hasonulás és hasonítás muzsikája.* (Egy ilyen perióduson már átesett, amikor a húszas-harmincas évek jiddis színházainak kísérőzenéjeként az USA-ban jelentős mértékben hozzájárult a musical műfajához.) A Szovjet Birodalom szétesésével megnyílt a lehetőség a legendákkal szembeállításra. A pusztulás óriás fridzsiderjével, amely szinte változatlan állapotban konzerválta a második világháború hagyta állapotokat, mind az anyagi és szellemi lét megroppanását, mind a zsidókat körülvevő előítéletekét. Mint egy többszörösen letörölt számítógépfloppyról, az egykor rajta tárolt információ: mégis felhozható az emlékezet többszörösen átbarázdált lemezeiről egy-egy eredeti dallam, rigmus, mozdulat. A Gulágon vagy a szocialista termelőmunka akadályrendszerén átjutott, s persze ahhoz is végzetesen ha-

sonult élet után mégis felbuzgott a föld alól egy vékonyka adatközlő forrás. Zenészek, muzikológusok, folkloristák most eredeti információkhoz juthattak az anyaöl helyszínein. Mint Julianus barát az elveszett törzsek után, úgy kutatták föl a néhány megmaradt kútfőt vagy éppen a környezet (főképp cigányok) emlékezetében tárolt anyagot. S noha a táj, ez a kultúrateremtő hányattatásaival oly sűrűn át- és áthullámozott táj sem változatlan – testét teli s teli éktelenítették a szocialista nagyipar s a lakótelepek környezet-szennyező betonragyáival, mint például a Krakó panorámájába és légterébe be-be tolazkodó Nowa Huta füstöt és munkanélküliséget termelő erőmű-monstrumai – mégis kiirthatatlanul őrzi, involválja az általa meghatározott ember és történelme földidézését.

Ellentétben Budapesttel, ahol a Klezmatics, Krakóban a Brave Old World a sztáregyüttes. A tiszta népzenei képviselik, azt a vonalat, amelyet nálunk a Muzsikáshoz kapcsolnak. (Játszotak is egy színpadon nemegyszer Budapesten, New Yorkban vagy Kanadában.) Programjuk is hasonló: az ünnepek, szokások zenei megfogalmazásait interpretálják, amelyekhez rövid, eligazító tájékoztatást is adnak. (Közlik a gyűjtés helyét és idejét, az adott ünnep funkcióját.) Abban is hasonlítanak a Muzsikásokra (Tékákra, Új Stílusokra), hogy táncjáték is tartanak, azaz: a pódiumi fellépéseken kívül hangsúlyt helyeznek a közönségükkel való személyes kontaktusra. A táncokkal együtt játékosan szöveget (nyelvet) és folklórt, történelmet tanítanak: azaz a kultúra szerves egészét. A több ezres közönség előtt játszó sztárok minden nap egy kazimierzi balett-teremben pompás hangulatban két három órán keresztül oktatnak; türelmes mosollyal nyújtogatva a kommunikáció csápocskáit, sokszor ismételve mondatot, ritmust, mozdulatot. A zajos régi utcákra kihallatszik a hívogató zene, betérésre csábít, vagy pár perces megállásra torpant. A zenészek mellett (akár a Muzsikás-klubban) krakkói zenészek húzzák a vonót, harmonikát, lesve, kopírozva a mestereket. A száz-kétszáz főnyi nekihívult arcú-kedvű közönség, egy kis csoport fesztiválra érkezett amerikai turistán kívül, túlnyomórészt helybeli. Könnyen is megy nekik a tánc-tanulás, hiszen annyi átfedés van a haszid figurák és a polka paraszti változatai között.

A zenekar minden tagja sokféle stílusban kipróbálta tehetségét. Jazz, színházi- és filmzene, rock – bőgős-cimbalmosuk a hetvenes évek legendás bandájával: a Canned Heat-tal dolgozott. Vezetőjük, *Michael Alpert* hegedűs, énekes táncmester és néprajzkutató egy személyben. Szülei Lengyelországból, illetve Bukovinából származtak, ő maga anyanyelvi szinten beszél jiddisül, megérteti magát lengyelül, néhány szót magyarul is tud. A kese hajú, félszeg és szemüveges mosolyú, de kimeríthetetlen energiájú fiú valósággal fürdik az ittlét örömeiben, amelyet egyaránt táplál a rajongók áradó hálája s az a megragadhatatlan megilletődöttség, hogy ő itt akár otthon is lehetne: lengyelül beszélhet, azokon az utcákon sétálhat, amelyek nevét a szüleitől hallotta, vagy a New York-i YIVO archívumában kutatta, ahol kutatóként dolgozik.

– *Mennyiben más számotokra ez a hely, mint Budapest (ahol maximum az Almásy téri Művelődési Házat töltik meg – azt is egy gyáva bombariadóval megritkítva). itt valósággal szárnyaltok sikerben és lelkesedésben a magyarországi fellépéseitekhez képest.*

– Krakkó más. Itt fanjeink, barátaink várnak. A nyelv is sokat számít. S a genius loci. Erről a galíciai vidékről származik az általunk játszott dalok jó része. Ez összecszerélhetetlen érzés. Bár lehetnének ilyen fesztiválok Bukovinában, Moldvában, ahová már a magnetofonokkal s az egy szál hegedűmmel eljutottam. S persze a fogadtatás is éppen ez okból lelkesebb. Nagy érdeklődés mutatkozik a zsidó zene iránt, mert annyi közös eleme van a lengyel népzenevel, tánccal. Ennek a hatása éppúgy megdöbbentő lehet, mint nekünk emberöltőnyi távolságból újra itt lenni. A helyi zsidó közösségből rendszeresen követ bennünket négy-öt fiatal, de a tömeget a lengyelek alkotják. Őszintén érdeklődnek. Szeretnek. Ebből még lehet valami. Ezért vagyunk itt minden alkalmat megragadva.

Az Old Brave World előzenekara a Krakkói Filharmónia termében az *Andy Statman Klezmer Trió*. A zenekarvezető klarinétos és mandolinosa a klezmer revival egyik pionir kezdeményezője a hetvenes években. A modern ortodox közösségben élő, a pódiumra is kapedlivel, imarojttal fellépő, rabbi külsejű muzsikusa a környezet nyitottan befolyásoló-alakító hatását is jól reprezentálja. Zenéjét egyaránt áthatják a jazz–

és a bluegrass elemek, magát az előadói stílust pedig a klasszikus pódiumjazz szabályai: rövid témafelvezetések – egy-egy haszid *nigun* – meditatív hangszerimprovizációk, majd ismét unisonó találkozás-csomópontok, amelyek egyre feljebb, előrébb görgetik a zenei történet drámáját. A zsidó bánat, vigalom, incselkedő humor mögül egyaránt átszüremlik a texasi vadnyugat szapora galoppja, a New Orleans-i füstös pubok rekedten rikoltó harsánysága, vagy a New York-i klubok értelmiségi levegője – hogy egy hangsúlyos pillanatban minden frázis, asszociáció nélkül fölcsillanjon a muzsika szerves szövetének alaprétege: a kelet-európai stétl, s benne az Istenével és sorsával (e kettő számára: egy) viaskodó ember magánya.

Az eredeti funkciójából kinőtt, most a világot szívpumpaként magába szívó s azt magán átáramoltató, kilökö műfaj történetiségében a kilencvenes éveket a Klezmatiks képviseli. Első lemezük címe – *Rhythm and Jews* – a tréfás bon mot-ján túl, a megcélzott integrációs szerepre és helyzetre is utal. Zenéjükbe egyaránt beszüremlenek a rock, a jazzrock, a jazz több irányzatának hangzásai, elektromos hangszerei – s az azok mögött dolgozó, generációkat megjelölő eszmék: a hippy, polgárjogi, környezet- és másságvédő mozgalmak köré kristályosodott életmód- és világlátásfilozófiák. A műfajt vagy inkább jelenséget etnozenének nevezte el a skatulyázni vágyó irodalom, mintha a *rhythm and blues*, a *rock and roll*, vagy akár Bach műveinek alapanyagául szolgáló tánczene nem volna „etno”. A jelenségben az az újszerű, hogy a századvég ifjúsági zenéje elunta vagy lerázta magáról az egyfajta etnikum zenéjének monopolszerepét, s érdeklődéssel tekint a legkülönbözőbb etnikumok kihordta ritmus- és hangzásvilág felé. A hangsúlyeltolódás tudatalattijában feldereng a világ jelenlegi állapota is: a mindenható nagybirodalmak összeomlása, illetve megrendülése, amely lehetőséget adott a kis közösségek, etnikumok kultúrájának újrafelfedezéséhez. Újraéléséhez. Újraértékeléséhez. Új kontextusokba helyezéséhez. Az effajta etnikai önazonosítás pozitív, mert az eredetiség vonzásában és misztikumában rejlő erőt nem a nacionalista („tisztta”) elkülön(it)(ül)és felé fordítja, hanem épp ellenkezőleg: a keveredés, a csere, az egymás értékei alkotó befogadása irányába. Ezért határozza

meg magát a lényegét megragadóan world music, világzene néven, mert a világot akként fogja fel s igyekszik megjeleníteni, ami: végtelen-sokféle, egyenrangú atom-világocska, folyton mozgó, kavargó létezésformájának. A világ „etnikai tisztaságra” törekvő politikai szintjével szemben a világhelyzetnek ez a művészi felfogása és tükrözése vigasztalón iránymutató, noha távoli csillagfény az újbarbarizmus sötétjében. A kiürült, meghaladott rythme and blues vázára, sémáira, infrastruktúrájára épülő világzene a remény fordulata (akkor is, ha nincs is jelentőségének megfelelően jelen a valóságot már sok dimenzióban is teljesen takarni-torzítani képes médiában.) A Klezmatics tagjai New Yorkban, a világ jelenlegi fővárosában többfajta azonosság anyanyelvét sajátíthatták el, az askenázi-jiddis kultúrát – több tagjuk is etnomuzikológus, s résztvesz a YIVO különböző művészeti programjaiban –, valamint a jazz, a new wave számtalan irányzatát, amelyekbe amerikaiakként beleszülettek, illetve amelyekben szintén közreműködnek. A gazdag keveredést szerencsésen emeli még följebb két kivételesen istenáldotta tehetség találkozása egy zenekarban: *Frank Londoné* (rézfúvósok, billentyűsök) és *Paul Morrisetté* (ének, harmonika). Az előbbi nemcsak virtuóz trombitás, de fazont adó hangszerelő és showman. Morrisett hangjánál drámaibb hangot nemigen hallottam az ifjúsági zenében. Egy Jim Morrisonba oltott házán (kántor). Fantasztikus meleg, hajlékony, érzelemmel és drámaisággal telt, a férfi-nő magassága-feszültsége mezsgyéjén kötélhányó hang(szer). Krakóban is, mint néhány nappal később Budapesten, új lemezük, a *Jew with Horn*, dalait játszották. Itt azonban előadták a sem a lemezükön, sem a budapesti fellépésükön nem hallható huszonöt perces *Dybuk* című szvitjüket. A történet, ez a zsidó, szellemekkel, miszticizmussal teli Rómeó és Júlia, meglehetősen közismert, különösen a Független Színpad emlékezetes, Gábor Miklós rendezte-játszotta produkciója révén. A darab a Klezmatics eddigi pályájának csúcsa és összegzése. (De magáé a műfajé is.) A koncertpódium klasszikus görög színházzá alakul át: az esemény-sort elmondó és kommentáló karrá, s a belőle kiki lépő főszereplőkké, akik vissza-visszasimulnak a kórusba. A sűrű, drámai szövetű anyag – ösztönösen, de törvényszerűen – ebben a kom-

pozícióban formájára, keretére lett. Megrázó erővel jelenítette meg az oly sok nép mondavilágában megfogalmazódó evilágon elválasztott, s majd csak egy fenti, irracionális világban egyesülő szerelmesek tragédiáját. (Szomorúsággal és elfogult sovínizmussal gondoltam arra, hogy ez a legmagasabb fokú élmény, most, húsz év után jutott el oda, ahol a magyar *Kolinda* együttes elkezdte, a sajnós nem sok nyomot és hatást hagyott, szabadlegény nótákból szerkesztett *Kantáta* című, hasonló terjedelmű művével, amelyet ismeretlensége ellenére mindmáig a magyar ifjúsági zene felül nem múlt művének tartok.)

A Boston környéki egyetemekről verbuválódott *The Klezmer Conservatory Band* a bigband stílus és a showbiz modorában, a jiddis színház hagyományaihoz is visszanyúlva fogalmazta újra a Bukovinától Vilnáig terjedő zenei térképet. A négy frontember hamupipőke (fuvolán, klarinétton, hegedűn és énekkel) temperamentumos játékka hevében szépséges Sáron rózsájává nyílik.

Nem szorosan a klezmer műfajba tartozik *Sburla Lipovski* jiddis dalénekesnő, akinek érdemes felfigyelni a nevére. Műsora alapanyagát a nagyvárosi gettók szorongásos költészetéből vette, legtöbbit abból a termésből, amely a pusztulás tudatában, közvetlenül a deportáló vonatok indulása előtt őrizte meg az emberi méltóságot. Főhősei árván maradt éhes gyerekek vagy romok között bújkáló magányos anyák, álmaikat mesékbe transzponáló tüdőbeteg fiatalemberek. Egy-két finom mozdulattal, jól szerkesztett narratív szöveggel idézi föl a nyomor és üldözöttség irracionális derűt sugárzó atmoszféráját. Finom és ügyében biztos eleganciával, közvetlenséggel járja meg az érzegősség határain táncoló utat.

A fesztiválok állandó résztvevője „helyi erő”, a *Kroke*. A helyi klasszikus zenészekből álló hegedű-bőgő-harmonika felállású trió a nevét a keresztségben Krakó jiddis megfelelőjéről nyerte. 1992-ben alakult, tehát minden bizonnyal a beindult zsidó revival hatására. Repertoárjuk s időközben kiadott két kazettájuk egy szemlélődő út eleje: az elsajátító ismerkedése. Érdekes képe annak, hogyan látják megérintett kívülállók a műfajt. Milyen frázisokat, motívumokat, sémákat emelnek és nagyítanak ki belőle? Milyen csomópontjait, hajlatait variálnák, díszítenék tovább? Ettől egy kicsit idegen, karikatúraszerű lesz a

produkción, amely az évek, az együtt koncertezések során majd minden bizonnyal hozzásimultöltődik a megszólaltatott kultúra érzelmi-tapasztalati anyagához.

Az összes koncert tisztos helyárok mellett zsúfolt házakkal, ovációs újrázásokkal, majd a széksorok között kígyózó tánccal végződik Krakko legszebb színházaiban. S ahogy hangversenyről hangversenyre feljebb és feljebb szárnyal a hangulat – s vele valamilyen transzcendens sziget-remény –, egyre erősödik-csúcsosodik a várakozás a fesztivált záró, immár hagyománygyökerező záró buli iránt, amikor az összes zenekar még egyszer föllép a Kazimierz központjában felállított szabadtéri színpadon.

De addig még közbejön egy Sabat, s végre talállok élő zsidót a városban. Egy Marta nevű lány vezet nyomukra, miután lényegre törő „célzásai” miatt elszakadt a diskurzus a Remu zsinagóga idős snorrerjaival. Napjában többször is betértem az Izsák zsinagógába, hogy a szemembe, agyamba égessem Roman Vishniac fotóit – ott szólított meg a képeket őrző lány: *Are you a Jew?* Mint kiderült, az épület karzatára vezető lépcső mellől egy melléképület nyílik, amelyet fiatal krakkói zsidók számára hozott rendbe és tart fenn az itteni Lauder Alapítvány. Húszan-harmincan járnak ide. Hétközben kevesebben. Zsidó szokásokat tanulnak, vallást és héber nyelvet. A klubot egy Daniel nevű, néhány évet Izraelben élt fiú vezet, de jönnek vendégek, előadók a Szohnut és a Joint kelet-európai részlegeitől is. A Sabatot együtt töltik. A lányok már délutántól készítik az ételt – a nyersanyagot közösen veszik meg –, gyertyát gyújtanak, elmondják az imákat, amelyek egy nagy transzparensten lógnak a falon héberül és lengyel fonetikával átírva. Másnap együtt mennek a két működő zsinagóga egyikébe, s együtt búcsúztatják a szombatot. Vendégül látják a betévedő zsidókat. Mint most engem. Ezúttal népes társaságot. Eljönnek néhányan a fellépő művészek közül, a Klezmer Conservatory Band női tagjai a konyhán szeletelik a salátának valót, itt gyülekezik az izraeli táncszínház, s itt találkozom a krakkói származású tel-avivi írónővel, *Miriam Akaviával*, aki a Judaisztikai Központban tart felolvasást, s a férje máramaroszigeti magyar, van sok közös ismerősünk. Howarddal, az önmagát kontinenseken keresztül keresgélő, szin-

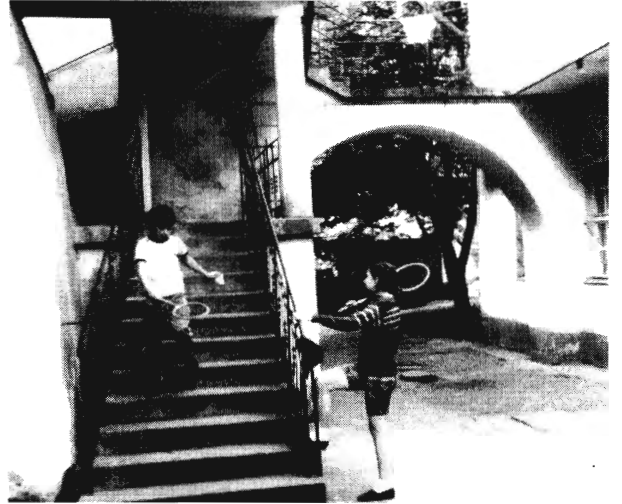
tén e környékről származó, New York-i designerrel is összefutok, akivel tavaly közösen béreltünk taxit Akabától Petráig, s már a jordániai sivatagban száguldozva mesélt a lengyelországi klezmer buliról, ahol már kétszer is megfordult. (Elpanaszolta, hogy a Brave Old World koncert után, kilépve a zuhogó esőbe, a zenétől – s némi vodkától – fellelkesülve levette ronggyá ázott trikóját, s az utcán rohangált, táncolt, amit később nehezen tudott megindokolni a rendőrőrsön, ahol ezért néhány órán keresztül kérdőre vonták.) A kiddust egy ortodox külsejű fiatalember vezeti. Mint később megtudom tőle; Łódźból jött, Simcha Keller-Skowrońskinak hívják. Városa száz főt számláló hitközségének kántora. Ő is élt Izraelben, de nem tudott zöld ágra vergődni. Egy Dereh (Út) nevű utazási vállalkozást vezet, amely a sírokat, emlékeket felkereső zarándokokat kalauzolja. Az étkezés alatt és a „bencsolás” után, nyelvek, dialektusok, címek boldog, föltárulkozó zsongásában, mint léghajó úszik, emelkedik a szombat a telihold ezüstözte égbolt zenitjére. Hirtelen robbanás reszketteti meg a levegőt, az ablakhoz szaladok, s már látom is a felkacskaringózó és sziporkaesőben szétpukkanó tűzijáték-szirmokat. Ma van a nyár leghosszabb napja: a *Szent Iván-éjszaka*, amely mélyen él a lengyel és a krakkói hagyományban. A Visztula-parton sűrű tömeg hullámszik. A sötétlő vizet meg-megvilágítják a felröppenő szivárványszín rakéták, és a szemközti oldal mulatságos bódéinak vadul lobogó fényei. Csónakok siklanak, és koszorúk örvénylenek, amelyeket fiatal lányok dobtak a sejtelmesen hömpölygő vízbe. Rockzene pogány ritmusai dübörögnek föl több irányból is. A Wawel tornyokkal, bástyákkal, kiszögellésekkel tagolt mozdulatlan tömbje, mint évente egyszer elnéző, szigorú bíró, komor egykedvűséggel szemléli a lábai alatt bozsgó, lázadó roppant rajzást.

A kiszakadás-megmártózás után sietek vissza Kazimierz Singer nevű kocsmájába, amelynek szellemes, kiszuperált varrógépasztalokból s más korhű bútorokból álló berendezését már délelőtti kószálásaim során is megcsodáltam. Martától tudom, hogy ez az itteni zsidó fiatalok törzshelye, különösen a fesztivál idején. Az izraeli *Slomo Bar* és a *Habera Hatívet* zenekart valósággal kiszajátították maguknak. A Kurdisztánból, Indiából, Marokkóból származó, egzotikus zenét még

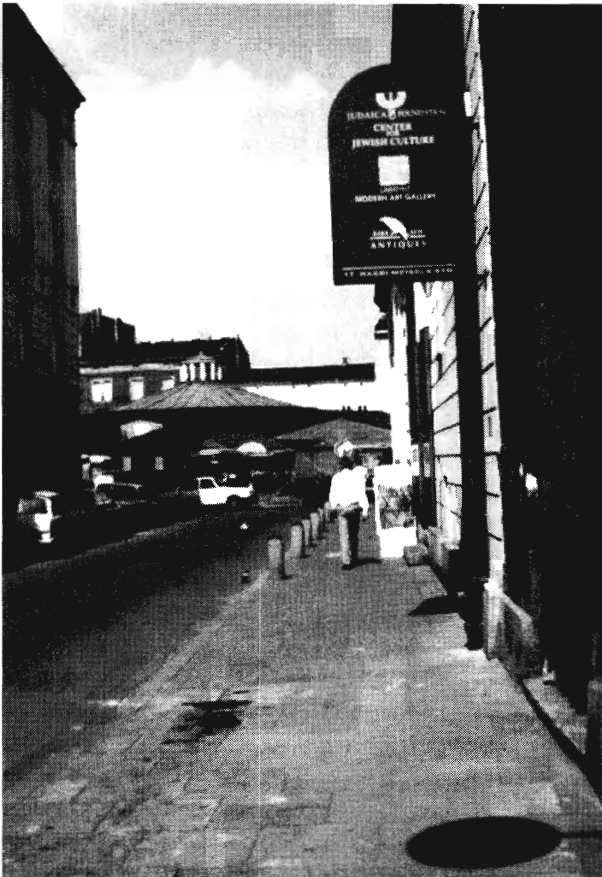
Piotr és Simcha Keller-Skowronski

**A Zsidó Kultúra Központja
a Kazimierzben**

**A Roman Vishniac fényképezte
boltívek alatt már nem zsidók élnek**

**Zsidó témájú szuvenír-festmények
a Barbakan bazársorán**

egzotikusabb hangszereken játszó zenekar tagjait itt itatják, meséltetik Izraeőről, zenéjük eredetéről, turnéikról – nem számít, ha a kérdést már egyszer feltették, a választ már többször meghallgatták. Addig kuncsorognak, amíg éjjel három órakor taxit szalajtanak a szállodába Slomo cserépdobjáért s egy indiai származású muzsikus fantasztikus hangzásokat hallató cimbalmáért, hogy hajnalhasadtáig énekeltessek, muzsikáltassák őket. Fürtökben veszik körül a belső helyiség gyertya-lobogásos asztalait, ahol minden szó, hang kellő mélységében felszippantható, ezért csak a külső szobában kapok helyett, egy bús arcú férfival szemben, aki rögtön fölajánlja társát, a korsó sört, akivel idáig méregettek egymást.

– *Nem azért rendelted, hogy megiggyad?*

– Nem szabad innom. Beteg vagyok. Kiszámíthatatlan hatással van rám. Gyógyszert szedek. Csak azért kértem ki, hogy leülhessek. Ma este érkeztem Poznańból, ahol élek. Egy barátomnál fogok aludni, aki addig itt marad, amíg az izraeli zenészek el nem hagyják a kocsmát, addig itt kell megvárnom, a holmimat sem tudnám máshová tenni, most jöttem az állomásról. Láttalak a sabati vacsorán, te biztosan eszmélkedésedtől fogva tudod, hogy ki vagy. Én csak huszonéves koromban tudtam meg, hogy zsidó vagyok. Abba betegedtem bele. Piotrnak hívnak...

Édesanyja hamis papírokkal menekült el a lodzigtóból. Az egyedül utazó, akkor tizenhatéves lány a vonaton felkeltette egy német katona gyanúját. Későbbi apja a védelmére kelt. Átölelte, s a menyasszonyának mondta. Sikertült elaltatni a gyanút. Mindenesetre a következő állomáson leszálltak, s más útvonalon húzódtak le délre, föl a hegyekbe. Apja mint számon tartott kommunista rejtőzködött szintén hamis papírokkal. Hegyi falvakban kerestek munkát, fedelet. Később, amikor a németek a hadiüzemeik számára a lengyel parasztok közül munkaerőt toboroztak, elszegődtek, mert ott érezték magukat biztonságban, ott lehetett rendszeresen élelemhez jutni. Az evakuált gyárral menekültek a front elől, egyre nyugatabbra. Németországban az apját valamilyen vétség miatt táborba zárták. Az anyja egyedül szülte meg a francia-német határszéli Colmarban, 1945 április elején, ahová a lőszergyár utoljára költözött. Egy francia családra bízta azzal, hogy

visszatér Lengyelországba, s ha megtalálta a családját, majd érte küld. Hittek is benne, nem is; a madame sajátjaként franciaként nevelte. Az anyja nem talált otthon senkit, városról városra kóborolt az elpusztított országban, s mert csak a hamis papírjai voltak, mint német kollaboráns több helyről is elüldözték. Mert attól a pillanattól, hogy elmenekült, soha többé nem beszélt arról, hogy zsidó. Most is nagyon ritkán lehet rávenni. Az apjával Krakkóban hozta össze ismét a sors egy menekülttáborban. Híre kelt a kielcei pogromnak. Megint ölik, üldözik a zsidókat. El! El kell menekülni! Újabb hamis papírokkal vergődtek keresztül Európa újra megszilárduló határain és zónáin. Több mint három év is eltelt, míg érte jöttek. Ki ez a két idegen ember? Nem értette a nyelvüket. Vajon él-e még az az asszony, akit anyjának tudott, s akivel néha ma is oly édesen álmodik? Arles-ba költöztek. Az apja itt kapott állást, régóta ott élő lengyel családok gyerekeit tanította betűvetésre, s klubjukat vezette. Megszületett a két testvére. Elkezdte az általános iskolát. Az apja kapcsolatot tartott az otthoniakkal. Levezetett, elvtársak keresték fel. Egy hajnalban a rendőrség érte jött, és kitoloncolta Lengyelországba. Az anyja nem bírta egyedül, éheztek. Egy év múlva utána kellett menniük. Apja Szczecinben kapott igazgatói állást egy fiúnevelő intézetben. Talán, hogy gyorsabban tanulja meg a nyelvet, őt is a vásott kölykök közé dugta a népes kollégiumi szobába. Ezek a gyerekek bizonygatták, csúfolták először, hogy ő zsidó. Hiába állította, hogy nem, sőt velük is szidta őket vakon, csak húzták vele tovább. A szülei nem mondtak semmit. Apja ivott. Csúnyán veszekedett, vert mindenkit a családban, ha berúgott. Zenét tanult, zenész szeretett volna lenni. Amikor a kitűnő érettségi eredményével hazatért, összetörte a hegedűjét. Matematika szakra iratkozott be. Az egyetemen több dixieland zenekarban játszott mint klarinétos. Amikor az apja részegen ezt a hangszerét is kettétörte, épp kezét emelt volna rá, amikor az az arcába vágta: *rohadt zsidó*. Nem tudta feldolgozni, hogy ki is ő. Az anyja nem segített. Új titkát is rejtenie kellett, mert '68 után egészen egy évtizeden keresztül nem volt veszélytelen, ha ez kitudódik valakiről. Számítógép mérnök lett, megnősült, két gyereke született, akik ma huszonévesek. Többször is volt

kórházban. Az anyjával csak az apja halála után lehetett beszélni. Kiderült: nagyon vallásos házból származott. A vöröskereszt útján fölfedezett egy Izraelben élő nagybácsit, aki fizetett neki egy repülőjegyet. Egy hónapig járta az országot, látta Jeruzsálemet, megérintette a Falat. A megtalált zsidó gyerekek szervezetével – hat éve alapították – járt a washingtoni Holocaust Múzeum megnyitásán. Sok hasonló sorssal ismerkedett meg ezen a találkozón. Ez jó. Megnyugtató. Akár a rajzolás. Bibliai jeleneteket rajzol, héber betűket, szavakat amelyeknek nem mind érti a jelentését. Nekem is szívesen ad egyet. Míg a szakmájában dolgozhatott, computeren is fabrikált ilyeneket. De ma már senki sem ad neki olyan munkát, amiért tanult, mert néha kiszámíthatatlan állapotba kerül, nem ura önmagának. Ilyenkor hosszú időt tölt kórházban. Segédmunkásként dolgozik egy csomagoló anyagokat gyártó üzemben. Jól érzi magát ott. Megnyugtató. Teszi a dolgát. Egy kis pénzt keres. Nem telik sokra. Ilyen szerény kiruccanásokat fedezni tud belőle. A felesége, a gyerekei megértik. Mindkettőt felvették az egyetemre, a nagyobbik lánya férjhez ment, ő már abszolút sínen van. Jó itt lenni. Zsidók között. Poznańban nem ismer egyetlen zsidót sem. Erre az alkalomra összegyűltek szerte a nagy országból, szinte valamennyien ismerik egymást, s nagyjából hasonló a történetük, mint neki. A hátralévő már csak így telik el. S közben élete végéig – veszi ki a hajnali szemhunyorgató fényben a kis szelencéből a pirulát – fegyelmetten kell szednie a litiumot, hogy elviselje az életére nehezedő árnyakat.

Kazimierz központja a záró koncertre átalakul hatalmas szabadtéri színházzá. Az esemény színtere karélyában kíváncsiskodva felsorakozik minden jelentős hely, épület, amelyet az elmúlt hét alatt megismertünk, megszerettünk: az Ariel kávéház, a Shalom Book Shop, a Menora galéria, a belső falában földjükből kitépelt sírkövekkel megerősített temetőfal, a REMU zsinagógához vezető kapu, feltámadásukat váró málladozó falú polgárházak, a szerény külsejű holocaust mártírjaira emlékező kő, s vele átellenben a régi dicsőségre emlékező Régi Zsinagóga méltóságot árasztó tömbje. Sör- és süteményárusok lepik el a teret, a kávéházak kihordják összes székeiket. A tér benépesül, s mint szivárványszín víztömeg

lötykölődik a felajzott jókedv medrében. Ennek a boldog elemnek egy-egy megismert hullámocskája puhán hozzám loccsan és továbbcsodródik, hogy többé soha ne lássam, vagy másik kontinensen bukkanjon elém újra. Kamilla megígéri, hogy a *Múlt és Jövő* olvasóit idejében tájékoztatja a jövő évi programról, hiszen oly közel vagyunk hozzájuk, s ideje, hogy ismét magyarok rajzozzanak kultúráért Krakkóba, mint a beatkorszakban, Howard a korai kelés miatt kesereg, hajnalban indul a vonata Varsóba a repülőterre, s nem telik bele 36 óra, s újra hajthatja a melóját, hogy legyen pénze a következő kiruccanásig, Krzysztof Gierat főrendező lelkemre köti, hogy kössöm össze a Muzsikás együttesrel és a Budapesti Klezmer Banddel, Marta kacér mosollyal villantja föl a kétliteres vodkás üveget, amellyel a helyi tévéseket korrumpálja le a műsor hangfelvételeiért (azért mi is belekóstolunk a méregerős italba), Michael Alpert magyarul köszön el, azzal, hogy szeptemberben Budapestről indul az itt élő Bob Cohen barátjával moldvai gyűjtő útra, akkor találkozhatunk, egyébként Kanadában a Muzsikusékkal lépnek fel egy klezmer táborban, a łódzi kántor átnyújta névjegyét, ha zsidó emlékek nyomába feljebb haladok Lengyelország testében, szívesen áll rendelkezésemre, „Hello Janosz” hát nem (nem) ismersz meg? – lők valaki oldalba, kiderül róla, hogy ő David, a szobrász, akivel szomszédos stúdiókban laktunk a jeruzsálemi Mishkenot Sháánánim művészkolóniában hat évvel ezelőtt, gratulál, hogy az az antológia, amit akkor büszkén mutattam neki, mint számára is létező publikációs fórumot, folyóiratként él tovább, most is azt képviselem, Piotr szemének tajtékos zöldje is beúszik egy meleg kézfogásra. A tegnap délután óta szakadatlan kopo-gó eső, afféle mini csodaként elállt, s valószínű- len békés, báránnyelűs kéken tekint le a fejleményekre. *Zsidó Woodstock*, ahogy a négy-ötvezres közönség együtt táncol, újong: él a zenével. A felgyulladó reflektorok erős fénypázmái misztikus távolba zárják, s röptik a teret és népét. Az újra szakadni kezdő eső csak közelebb hoz embert az emberrel. Az esernyők alatt test a testhez tapadva szurkolunk, hogy a kidurrant erősítő helyére lépett Brave Old World és Klezomatics zenészekből összeállt csapat győzzön az elemeken, s unplugged tüdejükkal, lelkükkal helyben tartsa

a közönséget. A jelen idő múltjába készül fordulni, s mint lassú film, úszik el még egyszer a rengeteg arc, szín, hang, hangszín, ritmus, mozdulat, melódia, amely intésükre, érintésükre előhívta és élővé teremtette ama „zöld erdőben, zöld mezőkben” született, s oda vissza is származott világot.

Zöld. Zöld, zöld, zöld. Ezt zakatolja a vonat, amíg a hajnali párából ki nem bontakoznak a nagy hegységek utolsó, szelíd vonulatai, s belegázolva a harmatfürtös dús mezők hars fővenyébe a kupolahomlokán vérzön szétszorgó napfelkeltével az Esztergomi Bazilika hegyként fölmagasló tömbje le nem állítja a táj és a képzelet mormolta repetitív zenét. Zöld. Zöld, zöld, zöld, ezt suhogják, zizegik, zúgják a levelek. A sétánynak mondható, kényelmes utat szétágazó lombosított nyírfák szegélyezik, törzseik között vadvirág és sűrű fű tenyészik. A földből és a gazdag klorofilbozsgásból fölcsapó erős illat kitisztít. Nyugtat. Vár. Hív. Befogad. Csend: Bársonyos. Finom. Elernyesztő. A sétány kavicsos felületén egy-egy kedves pocsolya, keréknyomban megült friss esővíz készletet kis kerülésre. Patakocska csobog párhuzamosan, majd elének vág, s csinos gerendákból összeácsolt hidat kínál a hátán átkelésre. Darabka tisztás, majd ismét a zenélő, beszélő koronájú erdőcskéken keresztül visz az út. Kilométereket lehet haladni, s csak ez a biztató zöld hömpölygés fogad mindenütt. Liget, amely magába szippantó fenségével a pihenést, békét delejezi. Liget, amely túl van a világon: itt a földön a túlvilág. Liget. Így hívják lengyelül is: *Nyírfaligetecske*. Az útba ösvények futnak be, vagy ágaznak ki belőle – nyilacsokák mutatják, hogy milyen céllal, mely helyekre vezetnek, mielőtt belevessznének a magától is megilletődött vegetáció ünnepélyességébe. Ahogy a halál utáni életről sincs, úgy az útnak erről a szakaszáról sincs emlék, híradás. Az érzésről, a tudatról, amely akkor itt végighalad. Ez a harmonikus, nyugtató zöld kifejtette elringató hatását? A zöld hívás-ringás folytatódott-e az anyaöl emlékével, amely egyszerre pecsétje kezdetnek és végnek. S a kettő közötti út értelmére milyen választ adott itt és akkor a kérdező? S mert nincs hiteles emléke: időt-

len. Emléknélkülisége is örök képzelet homályába vész, akár a halálon túli életről való tudás. A nyírfaliget (ismertebb német néven: *Birkenau*) a zöld rengetegbe egyszer csak folytatás nélkül megtorpanó sínpárnál kezdődik. Eddig az állomásig szólnak az emlékek. Tovább nem. Ezen az úton haladok hármásban a konzulunkkal és feleségével a helyig, ahol négy márványtömböcske, s beléjük vésve négy különböző nyelv szavai próbálják utólélni az arcokat, amelyek erről az útkujáról nem hagytak ránk emléket. Ez a négy különböző nyelv a lengyel, a héber, a jiddis és az angol. A konzul azon munkálkodik (s ezért is hívott ide mint kezdeményezését támogató újságíró), hogy legyen itt egy ötödik gránittömb. S egy ötödik nyelv. A magyar. Az emléktömböket egy épület romjai mellé emelték. (Azért maradt ránk romállapotban, mert létrehozói és működtetői, noha más pozícióból, de szintén az emléknélküliség fentartásában s az emléket kontextusába helyező kérdések megválaszolatlanul hagyásában voltak érdekeltek.) Ez volt az auschwitzi táborrendszer első krematóriuma. Később, amikor modernebb és nagyobb teljesítményű halálgyárat állítottak termelésbe, ez a kis egység szüneteltethette a munkáját. Csak akkor vették újból elő, amikor megérkeztek a magyarok. Olyan tömeggel kellett rövid idő alatt megbirkózni – *közel félmillió néppel* –, hogy minden létező kapacitást a célra összpontosítva, egy ilyen elavult technológiájú, de még működő üzemet sem hagyhattak kihasználatlanul. Ezért bizonyos, hogy magyarok, magyar haza szülöttei vitték magukkal itt a „nagy utazás” tapasztalatát. Ezért lenne illő – így konzulunk –, ha itt magyar nyelvű tábla is szembenézne azzal a mezővel. A – most még egyenlőre – négy tömb az egykori krematórium alapját pontosan megrajzoló rom és a liget külső peremén; a legkülső körön helyezkedik el. Innen széles, sötétzöld fenyvesekkel kísért sápadt mező indul, emelkedik föl a horizont leghatáráig. A zöld éjszakában fehér Dávid-csillagok távolodnak, mint a fönti égen a Tejút csillagai.

És belesimulnak a nagy zöld emlékezet opál végtelenségébe.